

- СФУМ** Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2003.
- Білоруські словники
- ПРКБС** Ластоўскі В. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. – Коўна: Друкарня А. Бака, 1924.
- ПРБС** Байкоў М., Гарэцкі М. Практичны расійска-беларускі слоўнік. – Мн.: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. – Выд. 2-ое, выпраўл. і дап.
- РБСН** Некрашэвіч С. М., Байкоў М. Я. Расійска-беларускі слоўнік. – Мн.: Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1928.
- БРСБ** Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуска-расійскі слоўнік. – Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926.
- РБСА** Руска-беларускі слоўнік / Пад рэд. А. Александровіча. – Мн.: Выдавецтва АН БССР, 1937.
- ТСБМ** Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: «Беларуская энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1996.

СЛОВНИКИ ЧУЖОМОВНИХ СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ: ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ ЕТИМОЛОГІЧНИХ ВІДОМОСТЕЙ

© **Тетяна Цимбалюк-Скопненко, 2008**

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'373.374

У статті розглянуто деякі підходи українських лексикографів до подання етимологічних довідок у словниках чужомовних слів ХХ – ХХІ ст.

Словник чужомовних слів як окремих лексикографічний жанр у сучасному розумінні з'явився в українській традиції понад сто років тому, хоч його зародження треба шукати в рукописних словниках та глосах середньовічної доби. Відомо, що перший український друкований словник «Лексис, Сирѣчь Речені, Върхратѣць събран(ь)ны...» Лаврентія Зизанія (1596 р.) не тільки започатковує вітчизняну лексикографію, а й уперше рельєфно показує відмінність іншомовної (церковнослов'янської) лексики від української. Попередником праці Лаврентія Зизанія був рукописний твір невідомого автора «Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто» (не раніше 50-х рр. XVI ст.), що хоч і був перекладним церковнослов'янсько-українським словником, проте зосереджував увагу саме на незрозумілій церковнослов'янській і книжній лексиці [4: 296]. Скажімо, у реєстрі «Лексиса съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто», серед іншого, подано лексеми *апостоль*, *астрономія*, *астрологъ*, *аллилуя*, які й досі наводять усі українські словники іншомовних слів [2: 13; 3: 58 – 59]. У староукраїнському

словникарстві «Лексиконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе» Памва Беринди найповніше розкрив етимологію чужомовних слів, уживаних у книжній мові XVI – початку XVII ст. На думку В. Німчука, зібрання етимології біблійних онімів у «Лексиконі» Памва Беринди «одне з найбільших у європейській лінгвістиці XVII ст.» [4: 297]. І подальші лексикографічні праці староукраїнського періоду різною мірою виконували роль словників чужомовних слів, як-от: «Синоніма славено-росская» (рукопис, середина XVII ст.), «Лексиконъ латинскій» Є. Славинецького (рукопис, 30-і – 40-і рр. XVII ст.) та ін.

Новий етап у лексикографічному опрацюванні чужомовної лексики припадає на XIX ст. На західноукраїнських землях до початку XX ст. роль лексикографічних праць такого типу певною мірою виконували німецько-, польсько-, латинсько- та угорсько-українські словники, що витлумачували чужомовну лексику українським користувачам. Першим словником чужомовних слів на центральноукраїнських землях став «Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» В. Доманицького (Київ, 1906 р.). У праці витлумачено близько 1500 «чужих та не дуже зрозумілих слів, що найчастіш стрічаються по книжках, газетах та журналах» [СДом.: 3]. Укладач був свідомий того, що в його лексикографічній праці «чимало буде помилок, де чого бракуватиме, де-що може й зайве покажеться або складене не так, як би то годилося», тим-то й стверджував: «Але такі праці, як отся наша, тоді тільки будуть добрі, коли до того докладе рук само громадянство, коли читач не тільки читатиме та нарікатиме, що й те і друге не так та не гаразд, а й уваги свої про те, що не гаразд, подаватиме – чи то в газеті якій або журналі, чи просто в листі до видавничої комісії товариства київського «Просвіта» [СДом.: 3]. Словник В. Доманицького з'явився в добу лібералізації, що настала в Російській імперії після революції 1905 р., і був покликаний задовольнити найгостріші потреби найширших кіл українського населення в осягненні знань про нові реалії бурхливого політичного, культурного й економічного життя. Реєстр словника наводить, крім власне чужомовної лексики, ще й тлумачення термінів, що були утворені за допомогою українських мовних засобів, але мали виразний книжний характер. Скажімо, словникова стаття подає таке тлумачення політичного терміна *праві*: «Так в парламенті прозивають *консервативні* (див.) партії, а ліберальні (див.) звуть – ліві, через те що члени консервативних партій сідають праворуч од голови, а члени ліберальних – ліворуч» [СДом.: 94]. Як бачимо, у словнику В. Доманицького поєднано принципи словника чужомовних слів, а також загальномовного тлумачного словника. Етимологічної довідки біля реєстрових слів немає, приховано вона наявна в

деяких тлумаченнях, зокрема в наведеному прикладі, де показано семантичну кальку з політичних термінів доби Великої французької революції (опозиція *лівий – правий* відбиває ситуацію зали засідань Законодавчих зборів Франції 1791 р., коли представники революційних клубів, що обстоювали інтереси третього стану, сідали ліворуч, а роялісти займали місця праворуч від голови). Крім того, «Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» має ще й риси перекладного українсько-російського словника. Про це свідчать, наприклад, статті *злочинець* – «(рос. «преступник») – той, що зробив якийсь злочин. Більшіна тих, що кажуть на них в Росії «політичні злочинці» – просто люде, що не догодили чимсь урядові (правительству) та терплять за те, що думають не так, як урядові хочеться» [СДом.: 45]; *прапор* – «російське «знамя»» [СДом.: 94]; *поступ* – «(рос. «прогресс»), поступання наперед, рзвій» [СДом.: 95]. Деякі статті в словнику витлумачують скорочення, уживані в періодиці того часу, як-от: «К.-Д. – скорочене ім'я російської політичної партії *конституціоналістів-демократів* (див. це слово), або ж «Партії народньої свободи»» [СДом.: 54].

П. Горецький зараховував «Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» В. Доманицького до перших тлумачних словників української мови [2: 160 – 162].

На значно вищому науковому рівні укладений «Словар чужих слів, 12 000 слів чужого походження в українській мові» З. Кузеля та М. Чайковського (Чернівці, 1910 р.; 2-е вид. Київ – Лейпциг, 1918 р.). Видання стало першим словником чужомовних слів на західноукраїнських землях (у сучасному розумінні цього жанру). «Словар чужих слів» «містить поверх 12 000 слів, в тім около 2 900 пера М. Чайковського» [СЧСКуз.: Передмова]. У передмові до цієї праці З. Кузеля – укладач і редактор словника – зазначає: «Словар чужих слів роблений вповні самостійно і, хоть в нім використані всілякі чужі праці, опертий на власнім матеріалі уложенім при помочи словарів Грінченка і Желехівського та діалектологічних словарців Верхратського, Гнатюка і Шухевича. Розуміючи під чужими словами усе, що увійшло в уживанє за цілий час історичного розвою української мови, я не вагав ся містити в словари і нині загально знані та зрозумілі вирази, а з другого боку новіші діалектологічні позички, хоть задля браку місця вибирав лише що важнійше (на приклад географічні, історичні і церковні терміни)» [СЧСКуз.: Передмова]. Іншими словами, укладачі залучали до лексикографічного опису як власне чужомовні слова,

так і запозичені лексеми в сучасному термінологічному значенні¹. Так, у словнику наведено власне чужомовні слова (**абажур** «фр. заслона на лампу» [СЧСКУз.: 1]; **аббат** «гебр. ігумен, настоятель католицького монастиря» [СЧСКУз.: 1]; **абітурієнт** «лат. матурист, ученик, що приступає до іспиту зрілості в середніх школах» [СЧСКУз.: 1]; **драгон** або **драгун** «фр. 1. легкий військовий їздець; 2. закладка з заду при плащі; **драгонія** наємна кінниця в давній Польщі» [СЧСКУз.: 106] та ін.), а також статті з витлумаченням давно запозичених лексем (як-от **борг** «нім. позичка» [СЧСКУз.: 47]; **віче** «слав. за княжих часів рада, зложена з поважних громадян; в наші часи (загальні) збори» [СЧСКУз.: 61]; **в'ятір** «лит. сак, сіль, гл. ятір» [СЧСКУз.: 62]; **гайда** «тур. 1. наперед, марш!; 2. ар. через мад. флет; розпусниця, гл. *гайда*; **гайдій**, **гайдій**, **гайдір** пастух худоби; волокита» [СЧСКУз.: 63]; **кошара** «нім. загорода для овець, вівчарня» [СЧСКУз.: 174]; **крам** «нім. товар» [СЧСКУз.: 174]; **крамбла** «ц.-слав. змова, зрада» [СЧСКУз.: 174]).

Отже, «Словар чужих слів» З. Кузеля та М. Чайковського поєднував у собі риси й сучасного словника чужомовних слів, і загальномовного, етимологічного та діалектного тлумачного словників. При цьому чіткої диференціації між діалектною та літературною лексикою в період створення словника в принципі бути не могло, оскільки саме поняття обсягу *літературної мови* тоді не мало чітких меж.

Зрештою такий підхід до лексикографічного опису цілком зрозумілий, надто коли зважати на стан лінгвістичної думки тієї доби. У згаданих працях певною мірою зреалізований герменевтичний підхід до створення словника всієї мови. Сам принцип словника чужомовних слів містить у собі засадничу суперечність – така праця має поєднати риси власне тлумачного та етимологічного словників. «Фактично всі такого роду довідники примушені через неспіввідносність обох цих завдань (етимологічного й тлумачного. – Т. Ц.-С.) розв'язувати перше тільки частково, роблячи його більшою чи меншою мірою, сказати б, другорядним», – зазначив свого часу Л. Булаховський [1: 163].

Нижче в таблиці подано приклади побудови етимологічних довідок з різних українських словників чужомовних слів ХХ – поч. ХХІ ст.

¹ Українську лексику чужомовного походження за ступенем освоєння в сучасному вітчизняному мовознавстві поділяють на два різновиди: 1) *запозичені слова* – іншомовні слова, цілковито засвоєні мовою; 2) *власне інішомовні слова* – лексеми, що повністю не засвоєні мовою. Лексеми другого типу мовці усвідомлюють як чужорідні, бо такі слова зберігають ознаки свого походження [5: 194; 6: 230].

Ресстрове слово	Джерело	Етимологічна довідка	Дефініція
– гарсџн	СДом. СЧСКУз.: 79	– фр. garçon	– хлопець до обслуги (в гостинниці);
гарсџн	СЧСБад.: 119	фр.	офіціант у ресторані чи кав'ярні, кельнер;
гарсџн	СІСЛ.: 135	фр. garçon	у Франції – офіціант у ресторані або кафе; хлопчик для посилок при готелі;
гарсџн	СІСМ.: 141	франц. garçon, букв. – хлопчик	у Франції офіціант ресторану чи кафе; розсильний при готелі;
гарсџн	ССШ: 154	франц. garçon, букв. – хлопчик	у Франції – офіціант у ресторані або кафе; хлопчик-посильний у готелі.
гарнізон	СДом.: 30	–	військо, що стоїть в кріпості та обороняє її;
гарнізџн	СЧСКУз.: 79	фр.	місце, призначене на побут війська в часі мира;
гарнізџн	СЧСБад.: 119	фр.	військо; військова залога в місті;
гарнізџн	СІСЛ.: 134	фр. garnison	1) війська і військові установи, постійно розташовані в місті, великому укріпленні або укріпленому районі; 2)...
гарнізџн	СІСМ.: 141	франц. garnison, від garnir – озброювати, постачати	1) Військові частини, установи, військові навчальні заклади, розташовані в населеному пункті, фортеці, укріпленні або укріпленому районі. 2)...
гарнізџн	ССШ: 153	франц. garnison < garnir – озброювати, постачати < франк. *warnjan - берегтися	військові частини й установи, розташовані в одному місті, населеному пункті, фортеці, укріпленому районі або оборонній споруді.
конкурс	СДом.: 59	–	те саме, що й конкуренція (див. це слово), тільки говориться про речі поважніші – про якусь надгороду (подяку), посаду...

конкўрс	СЧСКуз.: 166	лат.	заходи кількох людей о якесь місце; оголошене вільних місць або нагороди за добре виготовлене якоїсь річи або теми...
конкурс	СЧСБад.: 216	лат.	1) збіг, суперництво, змагання кількох осіб за одержання нагороди, посади праці тощо, а також для вступу до школи; 2)...
кóнкурс	СІСЛ.: 337	< лат. concursus сход; зіткнення	1) змагання на одержання премій, нагороди, на вступ до навчального закладу і т. д.; 2)...
кóнкурс	СІСМ.: 352	від лат. concursum зустріч, зіткнення	1) Змагання з метою виявлення найкращого з учасників. 2)...
кóнкурс	ССІШ: 374	< лат. concursus зустріч, зіткнення < concurro – зустрічаюся; суперничаю	1) змагання, покликане виявити найкращих учнів, артистів, художників тощо, а також найкращі роботи; 2)...
– мінаре́т мінаре́т	СДом. СЧСКуз.: 203 СЧСБад.: 263	– тур. араб.	– вежа мошеї; вежа на мечеті, з якої муедзин сповіщає про час молитви;
мінаре́т	СІСЛ.: 342	ар. mināra(t)	висока башта при мечеті, з якої муедзин скликає мусульман на молитву;
мінаре́т	СІСМ.: 424	тур. minarā, від араб. манара – маяк	баштоподібна споруда при мечеті, з якої глашатай (муедзин) скликає мусульман на молитву;
мінаре́т	ССІШ: 457	тур. minare – башта при мечеті < араб. mināra – маяк < nāg - вогонь	висока башта при мечеті, з якої муедзин скликає мусульман на молитву.
міліярд	СДом.: 72		тисяча мільйонів;

мільярд мільярд	СЧСКуз.: 203 СЧСБад.: 262	лат. фр.	тисяч мільйонів; тисяча мільйонів або інакше – більйон;
мільярд мільярд	СІСЛ.: 423 СІСМ.: 437	фр. milliard франц. milliard	тисяча мільйонів; Тисяча мільйонів. Іноді називають більйоном;
мільярд	ССШ: 457	франц. milliard < million – мільйон < лат. mille - тисяча	те саме, що й <i>більйон</i> .
– мініст[е]р	СДом СЧСКуз.: 203	– лат.	– найвисший державний урядник, що завідує одним відділом управи держави...
міністер	СЧСБад.: 263	лат.	1) головний керівник одного з міністерств; 2)...
міністр	СІСЛ.: 425	фр. ministre	вища урядова особа, що очолює міністерство;
міністр	СІСМ.: 439	франц. ministre, від лат. minister – слуга	службова особа, що є членом уряду і, як правило, очолює міністерство;
міністр	ССШ: 458	франц. ministre < лат. minister – слуга < minor - менший	службова особа, яка входить до складу уряду й очолює міністерство.
– молеку́л	СДом. СЧСКуз.:206	– лат.	– дуже мала частина (тіла), дробина;
молеку́ля	СЧСБад.: 267	лат.	найменша частина якогонебудь тіла, що складається з атомів;
молеку́ла	СІСЛ.: 430	< лат. moles маса із здрібнілим суфіксом –cula	найменша частка речовини, що зберігає її хімічні властивості...
молеку́ла	СІСМ.: 444	франц. molécule, від лат. moles – шматок	найменша частинка речовини, що здатна існувати самостійно, зберігаючи основні хімічні властивості цієї речовини...
молеку́ла	ССШ: 458	< лат. moles –	найменша частинка речовини,

		маса і зменш. суфікса - cula	яка зберігає основні хімічні властивості цієї речовини...
– набóб набáб, набóб	СДом. СЧСКуз.: 209 СЧСБад.: 272	– ар. араб.	– намісник в Індії; великий богач; 1) губернатор, правитель у східній Індії; 2) багач, людина, що забагатіла в Індії; 3)...
набóб	СІСЛ.: 430	ар.	1) титул тубільного князя в Індії; 2) європеєць, що нажив великі багатства в Індії; 3)...
набóб	СІСМ.: 454	інд. наваб, від араб. нувваб – намісники	1) В Індії титул правителів провінцій, що відокремилися від імперії Великих Моголів; 2)...
набóб	ССІШ: 473	араб. nawwāb, <i>множ.</i> < nāi·b – депутат, уповноважений, намісник, губернатор < nāba – він зайняв чесь місце	1) титул правителів індійських провінцій, що відокремилися від імперії Великих Моголів; 2)...

На прикладі української лексикографії ХХ ст. можна чітко простежити, як етимологічні відомості в словниках чужомовних слів поступово стають розгорнутими, часом набуваючи ознак статей звичайного етимологічного словника. Можна припустити, що в майбутніх словниках цього типу згадана тенденція набуде подальшого розвитку, хоч у виданнях буде популярний і редукований тип етимологічної довідки.

Література

1. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. – 2-ге вид., випр. та доп. – К.: Рад. школа, 1959. – 307 с.
2. Горещкий П. Й. Історія української лексикографії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 242 с.
3. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. – К.: Наук. думка, 1980. – 304 с.: 58 – 59.
4. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 296 – 297.
5. О. Б. Ткаченко. Запозичені слова // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 194.

6. О. Б. Ткаченко. Іншомовні слова // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 230.

Джерела

- СДом.** Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів / Склав Доманицький В. – К., 1906. – 128 с.
- СЧСКуз.** Словар чужих слів, 12 000 слів чужого походження в українській мові/ Зібрали З. Кузеля і М. Чайковський; зредагував З. Кузеля. – Чернівці, 1910. – 368 с.
- СЧСБад.** Бойків І., Изюмов О., Калишевський Г., Трохименко. Словник чужомовних слів / за ред. О. Бадана-Яворенка. – Х.: УРЕ, 1932. – 532 с.
- СІСЛ.** Словник іншомовних слів / Під ред. І.В. Льохіна і проф. Ф.М. Петрова. – Держ. Вид. політ. літ. УРСР, 1951. – 757 с.
- СІСМ.** Словник іншомовних слів / За ред. О. Мельничука. – К.: УРЕ, 1974. – 776 с.
- ССШ** Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА СИСТЕМА ЯК КОГНІТИВНО-КОМУНІКАТИВНИЙ ОБ'ЄКТ

© Валентина Шульгіна, 2008

к. філол. н., Черкаський державний технологічний університет
УДК 811.161.2'322.373

У статті окреслено основні напрями розвитку сучасної лексикографії, запропоновано когнітивно-комунікативний підхід до лексикографічних систем.

Сучасний розвиток лексикографії, що ґрунтується на лексикографічних традиціях, започаткованих В.Далем, Б.Грінченком, С.Ожеговим, які не втратили своєї актуальності і для сучасних укладачів лексикографічних систем [Огляд наявних лексикографічних праць та їх класифікації див., наприклад: 3], характеризується увагою дослідників не лише до традиційних лексикографічних питань, а й до проблем когнітивної та комунікативної лінгвістики, що на сучасному етапі розвитку лексикографії набуває особливої **актуальності**. **Метою** нашої роботи є окреслення когнітивно-комунікативного підходу до лексикографічних систем як до систем інформаційних.